

MOLLA FAHRETTİN ARNÂSÎ'NİN İSAGOCİ'Sİ*

Nazım HASIRCI**

ÖZET

İsagoci terimi, İslâm dünyasında mantığa giriş anlamında kullanılmaktadır. Fahrettin Arnâsî eserinde mantığın kavram, tanım, önerme, kıyas ve beş sanat konularını inceler. O kitabını Ebherî'nin *İsagocî'sini* model alarak yazar. Bununla birlikte Arnâsî, mantık konularını Ebherî'den daha geniş ele alır. Ayrıca o, Ebherî'nin incelemediği bazı konuları da araştırır. Günümüzde Arnâsî'nin eseri, birçok medresede ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fahrettin Arnâsî, Ebherî, isagoci, mantık, akıl yürütme.

MOLLA FAHRETTİN ARNÂSÎ'S ISAGOGE

ABSTRACT

Isagoge term is used in the meaning of entrance to logic in Islamic world. Fahrettin Arnâsî examines concept, definition, proposition, syllogism and five arts as themes of logic in his book. He writes his book via taking the Ebherî's *Isagoge* as model. However Arnâsî searches the logic topics wider than Ebherî. Also he studies some problems that Ebherî's doesn't examine. Today Arnâsî's book is used in many madrasahs as a course book.

Keywords: Fahrettin Arnâsî, Ebherî, isagoge, logic, reasoning.

Giriş

İsagoci, mantık ilmini belli bir seviyede ele alan kitaplara verilen isimdir. Mantığı ilk defa Aristoteles (m.ö. 384-322)'in sistemli bir şekilde incelediği ve bu alanda *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik Deliller*, *Retorik* ve *Poetik* olmak üzere sekiz kitap yazdığı hususunda görüş birliği bulunmaktadır.

Mantık, Aristoteles'in çalışmaları sonucunda ilim elde etme aleti kabul edilmiş, onun mantık kitapları Süryanice, Arapça, Latince gibi birçok dile çevrilmiş ve şerh yazılmıştır. İslâm dünyasına VIII. asırda tercüme edilmeye başlanan mantık, büyük bir ilgiye mazhar olmuş, özellikle Fârâbî (870-950) ve İbn Sînâ (980-1037) gibi âlimlerin elinde yeniden düzenlenmiş, hakkında birçok âlim tarafından onlarca kitap yazılmıştır. İslâm dünyasında yazılan mantık kitapları, amacına göre muhtasar ya da mufassal olmuş, medreselerde sarf ve nahiv ilimlerinden sonra belli bir sıra içerisinde okutulmuştur.

* Bu makale, 7-9 Ekim 2011 tarihlerinde yapılan, henüz yayınlanmayan Midyat Sempozyumu'nda sunulan tebliğden geliştirilerek oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, nhasrc@hotmail.com.

Çalışmamızda günümüz Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki medreselerde yaygın bir şekilde okutulan Molla Fahrettin Arnâsi¹ (1910-1972)'nin *İsagocı*'sini inceleyeceğiz ve bazı *İsagocı*'lerle karşılaştıracacağız. Bu sebeple önce "isagoci" teriminin ne olduğunu belirlememiz ve İslâm dünyasında yapılan *İsagocı* çalışmalarına kısaca değinmemiz gerekmektedir.

1. *İsagocı*

İsagocı teriminin Yunanca olduğu hususunda fikir birliği vardır. Anlamı konusunda ise farklı görüşler bulunmaktadır: Bazı müellifler isagoci teriminin beş tûmeli ifade ettiğini ileri sürerken, bazıları bir filozofun (Aristoteles) veya öğrencisinin ismi, diğer bir kısmı da "sen" anlamına gelen "is", "ben" demek olan "ego" ve "memleket" veya "yer" manasındaki "ec" den türediğini ifade etmişlerdir. *İsagocı* terimine farklı manalar yüklenilebilse de, onun mantık ilminde "giriş" anlamına geldiği birçok kaynakta belirtilmektedir.²

Mantık tarihinde ilk defa "*İsagocı*" adıyla kitap yazan kişi Porphyrios (232-304)'tur. O eserini Aristoteles'in *Kategoriler* isimli kitabına giriş olarak yazmıştır. Daha sonra bu eser, Aristoteles'in mantık kitaplarının başına yerleştirilmiş, böylece mantık kitaplarının sayısı dokuza çıkmış ve hepsine birden *Organon* denmiştir.

Porphyrios eserinde "Beş Lafız" da denilen "Beş Tûmel"i yani cins, tür, ayırım, hassa, ilinti ve onların bir biriyle ilişkisini ele almıştır. Ona göre, Aristoteles'in kategoriler teorisini kavrayabilmek için beş tûmeli bilmek zorunludur. Porphyrios beş tûmelin, tanımlara ulaşabilmenin yanında bölme ve ispat konuları için de oldukça önemli olduğunu belirtir.³

Beş tûmel konusu daha önce Sokrates (m.ö. 469-399), Platon (m.ö. 427-347) ve Aristoteles tarafından da ele alınmıştır. Porphyrios Aristoteles'in eserlerinde dağınık bir halde bulunan bu konuyu düzenli bir şekilde inceleyerek daha anlaşılır duruma getirmiştir. Porphyrios'un *İsagocı*'sine asıl

- 1 Molla Fahrettin Arnâsi, Molla Abdullah'ın oğlu olup 1910 yılında Mardin'in Midyat ilçesi Arnas köyünde doğmuş daha sonra Batman'a yerleşmiş ve ilmi faaliyetlerini burada yürütmüş yine 1972 yılında Batman'da ölmüştür. Bu yüzden kendisi Batmani olarak da anılır. Fahrettin Arnâsi, Batman Ulu Camiinde uzun süre resmi imamlık ve medresede hocalık yapmış, Mantık ve Arapça'nın yanında neredeyse bütün İslâmî ilimlerle uğraşmış ve bu alanlara dair bir çok eser yazmıştır. Bkz. Abdulkerim Ünal, "Molla Fahrettin Batmani ve İlmî Kişiliği", *İbrahim Hakki ve Sırt Uleması Sempozyumu*, ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, İstanbul, Beyan, 2008, s. 501-519.
- 2 Bkz. H. Ragıp Atademir, "Porphyrios ve Ebheri'nin *İsagocı*'leri", A.Ü. DTCF, Dergisi, c. VI, sa. 5, 1948, s. 467; Ahmet Kayacık, "Ebheri'nin *İsagocı*'sinin İlk Şerhleri", Doktora Tezi, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996, s. 7-8; Hüseyin Sarıoğlu, Türkçeye çevirdiği Ebheri'nin *İsagocı*'sinin başında "*Mantık Tarihinde *İsagocı* Geleneği ve Ebheri'nin *İsagocı*'sı*" adıyla bir giriş yazmıştır. Esirüddin Ebheri, *İsâgüci*, çev. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, 1998, s. 39.
- 3 Porphyrios, *Isagoge: Aristoteles'in kategorilerine giriş*, çev. Betül Çotuksöken, İstanbul, Remzi, 1986, s. 31.

şöhret kazandıran mesele ise, onun beş tûmeli daha anlaşılır bir duruma getirmesinden ziyade mantık, düşünce ve eğitim tarihinde varlığı sınıflandırarak tanımlara ulaşmak için kılavuzluk yapmasından, Platon'un idealizmi ile Aristoteles'in realizmi arasında köprü rolü üstlenmesinden ve beş tûmelin batı Skolastikleri tarafından asırlarca tartışılmasından⁴ kaynaklanmıştır.

Porphyrios'un bu eseri, İslâm dünyasına ilk tercüme edilen mantık kitapları arasındadır. O, ilk defa Abdullah İbn Mukaffa (öl. 759) tarafından Aristoteles'in *Kategoriler*, *Önermeler* ve *Birinci Analitikler* kitabıyla birlikte Arapça'ya tercüme edilmiştir. *İsağoci* bundan sonra da çeşitli zamanlarda defalarca tercüme edilmiş, özet ve şerhleri yapılmıştır.⁵ Müslümanlar bu eseri yalnızca tercüme etmekle kalmamışlar aynı zamanda gerek "*İsağoci*" gerekse onun karşılığı olan "*el-Medhal*" adıyla birçok yeni eser de yazmışlardır. Bunların en önemlileri olarak Kindî (öl. 866), Fârâbî (öl. 950), İhvâmî Safâ, İbn Sînâ (öl. 1037) ve Ebherî (öl. 1265)'nin *İsağoci*'lerini sayabiliriz.⁶

Zikrettiğimiz eserler, Porphyrios'un *İsağoci*'si ile aynı adı taşımakla birlikte konularının tertibi ve içeriği açısından ondan tamamen farklıdırlar. Örneğin Porphyrios, *İsağoci*'sinde yalnızca beş tûmeli ele alırken, Fârâbî *İsağoci*'sine önermeler konusuyla başlar, beş tûmeli Porphyrios'tan daha kısa inceler ve tanımlarla bitirir. İhvâmî Safâ'nın *İsağoci*'si bunlardan daha farklı olup, mantık, dil ve düşünce üzerinde durur.⁷ İbn Sînâ'nın *İsağoci*'si ise, biri dört diğeri de on dört olmak üzere on sekiz fasıl ihtiva eden iki makaleden oluşur. O birinci makalenin ilk faslında *Şifa*'nın önemi, içeriği ve özelliklerinden bahseder, ikinci fasılda ilimler sınıflaması ve mantığın konumu, üç ve dördüncü fasıllarda ise mantığın yararı ve konusundan bahseder. Bu son iki fasla bakarak İbn Sînâ'nın bu fasılları, mantık, felsefe hatta bütün ilimlere giriş olarak düşündüğünü söylemek mümkündür.⁸ Bu hususta başka örnekler de verilebilir, fakat biz İslâm dünyasında en meşhur olan Ebherî'nin *İsağoci*'si üzerinde durmak istiyoruz.

1.2. Ebherî'nin İsağoci'si

er-Risâletü'l-esirîyye fi'l-mantık adıyla da bilinen Ebherî'nin *İsağoci*'si, mantığın bütün konularını kapsamakla birlikte son derece muhtasardır. O, başta Selçuklu ve Osmanlı medreseleri olmak üzere yüz yıllarca eğitim-öğretim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Mantıkçılar

4 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1999, ss. 143-144; Sarioğlu, "*Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği ve Ebherî'nin İsağoci'si*", s. 14, 49.

5 Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi*, İstanbul, 1969, c. I, s. 42-43.

6 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Nedim, *Fihrist*, Kahire, t.y., s. 368, 372, 384, 430; Keklik, *İslâm Mantık Tarihi*, s. 47-64; Sarioğlu, "*Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği ve Ebherî'nin İsağoci'si*", s. 15.

7 İbrahim Çapak, "*Porphyrios ve Ebherî'nin İsağocileri Bağlamında, Fârâbî'nin İsağoci'si*" Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri, (7-8 Ekim 2004), Ankara, 2005, s. 115; Sarioğlu, "*Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği ve Ebherî'nin İsağoci'si*", s. 22, 30.

8 Bkz. İbn Sînâ, *Kitabu Şifa Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, İstanbul, 2006; Sarioğlu, "*Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği ve Ebherî'nin İsağoci'si*", s. 32.

Ebherî'nin *İsagocı'sine* büyük bir değer vermişler, birçok defa şerh ve haşiye yazmışlardır.⁹

İsim yönünden Porphyrios'un *İsagocı'sine* benzemesi ve bilinen şöhreti nedeniyle Ebherî'nin *İsagocı'si*, hem ismi hem de mahiyeti konusunda çeşitli spekülasyonlara maruz kalmıştır. Bazıları onun, Porphyrios'un *İsagocı'sinin* bir özeti, bazıları adaptasyonu, bazıları da şerhi olduğunu iddia etmiştir. Fakat bu iki eser arasında hem metot, hem de içerik açısından bir benzerlik bulunmamaktadır. Ebherî *İsagocı'sinde* belli bir düzen içinde *Retorik* ve *Poetik* de dâhil olmak üzere *Organon*'un bütün kitaplarında işlenen konuların özetini vermekte ve mantığın temel terimlerini oldukça kısa bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰

Ebherî'nin eseri, *İsagoci* adıyla yazılan eserler arasında hacim bakımından en küçük olandır, içerik bakımından ise mantığın bütün temel konularını kapsamaktadır. Bundan dolayı söz konusu eser, yazılan *İsagoci'ler* arasında ayrı bir yere sahiptir.¹¹ Ebherî, bu eseri yazma ve ismini belirleme hususunda dolaylı bir şekilde Porphyrios'un kitabından esinlenmiş olabilir, fakat iddia edildiği gibi onun bir ihtisarı, iktibası veya şerhi olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.¹² Bu durum eserin içeriğine kısa bir göz atıldığında bile rahatça görülebilir.

Ebherî'nin eseri beş ana bölümden meydana gelir:

- a. Lafız: Delalet ve Kısımları;** Ebherî, bu bölümde lafız ve delaletini inceledikten sonra, beş tümeli ele alır. O beş tümeli önce, özsel/zâtî ve ilintisel/ârîzî tümel şeklinde ikiye ayırır, sonra da özsel tümel başlığı altında cins, tür, ayırım; ilintisel tümel başlığı altında da hassa ve ilintiyi oldukça kısa bir şekilde inceler.¹³ Bu yönüyle Ebherî'nin beş tümeli ele alış şekli, Porphyrios'un ve Fârâbî'ninkine benzememektedir.¹⁴
- b. Kavli Şarih: Tanım ve Resm;** Ebherî bu bölümde tam özsel tanım (hadd-i tâm), eksik özsel tanım (hadd-i nâkıs); tam ilintisel tanım (resm-i tâm) ve eksik ilintisel tanımı (resm-i nâkıs) örneklerle açıklamaktadır.¹⁵
- c. Önerme:** Ebherî, önermenin tanımını yaptıktan sonra yüklemli, şartlı ve çelişik önermeler ile önermeler arası ilişkiler konularını incelemektedir.¹⁶

9 Bkz, Abdülkuddüs Bingöl, "Ebherî, *Esiruddin*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. X, s.74; Kayacık, *Ebherî'nin İsagocı'sinin İlk Şerhleri*, s. 5.

10 Atademir, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsagocı'leri", s. 467; Sarıoğlu, "Mantık Tarihinde İsagoci Geleneği ve Ebherî'nin İsagocı'si", s. 38.

11 Kayacık, *Ebherî'nin İsagocı'sinin İlk Şerhleri*, s. 5-6; Sarıoğlu, "Mantık Tarihinde İsagoci Geleneği ve Ebherî'nin İsagocı'si", s. 44.

12 Kayacık, *Ebherî'nin İsagocı'sinin İlk Şerhleri*, s. 5; Sarıoğlu, "Mantık Tarihinde İsagoci Geleneği ve Ebherî'nin İsagocı'si", s. 39.

13 Ebherî, *İsagoci*, s. 59-63.

14 Çapak, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsagocileri Bağlamında, Fârâbî'nin İsagocı'si", s. 115-116.

15 Ebherî, *İsagoci*, s. 65.

16 Ebherî, *İsagoci*, s. 65-73.

d. Kıyas: Kıyasın unsurları, şekilleri ve çeşitleri. Ebherî kıyasın unsurlarını, şekillerini ve kıyas çeşitlerini ele almakta, örneklerle göstermektedir.¹⁷

e. Beş sanat: O bu bölümde, burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalataya, neredeyse birer cümle ile değinmektedir.¹⁸

Böylece Ebherî, mantığın bütün temel konularından çok fasih ve öz bir şekilde bahsederek kitabını bitirmektedir.

Ebherî'nin *İsağocî'si* bu yapıyla, yukarıda da zikrettiğimiz gibi medreselerde temel ders kitaplarından biri kabul edilmiş birçok şerh ve haşiyesi yapılmıştır. Onun şöhreti İslâm dünyasını da aşmış ve 1625 yılında Latince'ye daha sonra da diğer batı dillerine tercüme edilmiştir.¹⁹ Günümüzde Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde birçok elyazması ve şerhi bulunan bu eser ve şerhleri, Türkiye'nin doğu bölgesindeki medreselerde de ders kitabı olarak kabul görmüştür.²⁰

İsağocî terimi ve yazılan *İsağocî*'ler hakkında yaptığımız bu kısa incelemede Porphyrios tarafından *Kategoriler'e* giriş olarak yazılan *İsağocî*, İslâm dünyasında çok farklı bir şekil almış pedagojik amaçlı olarak, mantığın temel konu ve kavramlarını ele alan özlü bir giriş kitabı haline dönüşmüştür. Yazarları farklı olsa da bu tür kitaplar İslâm dünyasındaki medreselerde yüz yıllarca okutulmuş ve okutulmaya devam edilmektedir. Bunun yanında birçok âlim okutmak üzere kendi *İsağocî'sini* de yazmıştır. 20. yüzyılda yetişen önemli medrese âlimlerinden Molla Fahrettin Arnâsî de bu doğrultuda *İsağocî* yazarlardandır. Makalemizde Arnâsî'nin *İsağocî'sini* inceleyeceğiz. İncelememizde bu eseri, Ebherî'nin *İsağocî'si* ve 19. yüzyılda yaşayan doğunun önemli âlimlerinden Molla Halil Siirdi (1746-1841)'nin *İsağocî'si* ile de karşılaştıracamız.

2. Fahrettin Arnâsî'nin İsağocî'si

Fahrettin Arnâsî *İsağocî fi'l-mantık* isimli eserini kendi medresesinde mantığa giriş olarak okutmuştur.²¹ Araştırdığımız kadarıyla bu kitap, mantık alanında *İsağocî* adıyla yazılan son eserdir. Elimizde bu *İsağocî* ile ilgili iki ayrı nüsha bulunmaktadır. Birincisi, 1963 yılında Terakki matbaasında basılmış, küçük boy 60 sayfadır. İkincisi ise İstanbul'da yayınlanmış, başına Muhammed Nezir el-Halili et-Tûrî tarafından kısa mantık tarihi yazılmış, Prof. Dr. Muhammed Halil Çiçek tarafından da takdim yazılmış, büyük boy, asıl metin 47, mantık tarihi ve takdimle birlikte 54 sayfadır. Bu nüsha tarihsiz olmakla

17 Ebherî, *İsağucî*, s. 75-83.

18 Ebherî, *İsağucî*, s. 85-87.

19 Sarioğlu, "Mantık Tarihinde İsağocî Geleneği ve Ebherî'nin İsağucî'si", s. 37.

20 Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesindeki medreselerde okutulan mantık kitapları hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Çapak, "Bingöl ve Çevresindeki Medreselerde Mantık Eğitimi" I. Bingöl Sempozyumu, Bingöl, 2007, s. 101-106.

21 Bkz. Ünalın, "Molla Fahrettin Batmani ve İlmi Kişiliği", s. 515-516.

birlikte Halil Çiçek'in takdiminin sonunda 2007 tarihi bulunmaktadır. İncelememizde ikinci nüshayı temel alacağız.

Fahrettin Arnâsî *İsagocî*'sinde genel olarak Ebherî'nin metodunu takip etmenin yanında Ebherî'nin ele almadığı bazı konuları ve alt başlıkları da inceler. Ebherî genellikle konuyu tanımlayıp, onu bir tek örnekle açıklarken, Arnâsî ele aldığı konuyu hem Ebherî'nin örneği ile hem de orada yer almayan birçok örnekle açıklar. Ayrıca bazı konularda mütekaddimin ve müteahhirin mantıkçıların görüşlerini de zikrederek aralarındaki farkı belirtir.

Eser, diğer *İsagocî*'lerde olduğu gibi tasavvurat ve tasdikât şeklinde ikiye ayrılmakta, Ebherî'nin eserinin aksine beş bölümden değil, dokuz bölümden oluşmaktadır. Ebherî mantıktaki beş sanatı yalnızca bir bölüm kabul ederken, Arnâsî beş sanatın her bir konusunu ayrı bir bölüm olarak ele almakta ve geniş bir şekilde incelemektedir. Buna göre Arnâsî'nin *İsagocî*'si giriş hariç, beş tümel ve tanımdan meydana gelen iki tasavvurat; önermeler ve kıyastan oluşan iki tasdikât; burhan cedel, hitabet, şiir ve muğalatan meydana gelen beş sanat olmak üzere toplam dokuz bölümden oluşmaktadır.²² Şimdi bu bölümleri sırasıyla ele alalım.

2.1. Giriş

Arnâsî, girişte ilmi "eşyanın suretinin akılda hasıl olması" şeklinde tanımlar.²³ O ilmin tasavvur ve tasdikten meydana geldiğini, tasavvur ve tasdik'in bazılarının bedihi bazılarının da bedihiden düşünme yoluyla elde edildiğini, düşünmenin de bilinmeyenlere ulaşmak için bilinenleri belli bir sırada düzenlemek olduğunu, fakat bazen bu düzenlemede hata yapıldığını, bu sebepten mantık kurallarına ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Müellifimiz daha sonra da mantığın tanımını yapar.

Arnâsî mantığın özsel/zâtî ve ilintisel/ârızî niteliklerini gösteren iki tanımının bulunduğunu ifade eder. Ona göre mantığın; "tasavvur ve tasdik'in bilinenlerinden bilinmeyenlerine götürür" şeklindeki tanımı özsel niteliğini, "kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan bir alettir" şeklindeki tanımı ise ilintisel niteliğini ifade eder.²⁴ Aynı tanımlar mantık kitaplarının neredeyse tamamında da yapılmakta fakat birincisine mantığın konusuna göre, ikincisine ise amacına göre yapılan tanım denilmektedir. Arnâsî bu girişten sonra tasavvurâtın girişi olan lafzın delaleti ve beş tûmeli incelemeye başlar.

2.2. Delalet ve Beş Tûmel

Arnâsî delalet başlığı altında ciddi bir dil felsefesi yapar. Bu konuyu oldukça detaylı işler.

22 Fahrettin Arnâsî, *İsagocî fi'l-Mantık*, İstanbul, 2007, s. 9-10.

23 Arnâsî, *İsagocî*, s. 8.

24 Arnâsî, *İsagocî*, s. 9.

O delaleti, "bir şeyin bilinmesi ya da zannedilmesinden, başka bir şeyin bilinmesi ya da zannedilmesinin lazım gelmesi"²⁵ şeklinde ifade eder. Delaleti önce sözlü ve sözsüz olarak ikiye ayırır, onların her birini de vaz'i, tabii ve akli şeklinde üçe ayırarak örneklerle açıklar. Mantıkçı için sözlü vaz'i delaletin asıl olduğunu belirterek, sözlü vaz'i delaletin mutabakat, tazammun ve iltizam olabileceğini ifade eder. Müellifimiz, bundan sonra mutabakatla delalet eden lafzın müfred/yalın ve mürekkep/bileşik kısımlarını açıklar.²⁶ Müfred tek başına kullanılıyorsa edat, üç zamandan birine delalet ediyorsa kelime, üç zamandan birine delalet etmiyorsa isim olduğunu belirtir; aynı şekilde mürekkep lafzın nasıl önerme, haber ve inşa haline geldiğini izah eder. Arnâsî, müfred lafzın tikel ve tümel olabileceğini belirterek her birinin hakiki ve izafi durumlarını inceler²⁷ ve beş tümele geçer.

Arnâsî, önce tümeli özsel ve ilintisel şeklinde ikiye ayırıp tanımlar ve beş tümeli ele alır. Beş tümelden özsel olan cins, tür ve ayrımı açıklar, onların çeşitlerini ve derecelerini örneklerle gösterir,²⁸ ilintisel olan hassa ve arazi âm'ı da örneklerle izah eder.²⁹ Bu bilgilerden sonra Arnâsî, hangi tür tümelin dış dünyada, hangisinin de sadece zihinde bulunduğunu örneklerle açıklar. Müellifimiz kavramlar arası ilişkileri de ele alarak, kavramlar arasındaki eşitlik, ayrıklık, tam girişimlilik ve eksik girişimliliği izah eder.³⁰

Mantık kitaplarının çoğunda, beş tümelden sonra Porphyrios'un giriş yazdığı kategoriler konusu incelenir. Bazı mantıkçılar ise kategorilerin felsefeye ait olduğu ve mantığın konusu olmadığı gerekçesiyle incelemesizler. Bu bağlamda İbn Sînâ, kategorileri *Şifa* isimli eserinde ele alırken, *İşarat ve't-tenbihat*'ta ele almaz. Aynı şekilde Ebherî de *İsağoci*'sinde bu konuya yer vermez. Fakat Molla Halil kategorileri inceler, hatta filozoflarla kelamcılar arasındaki görüş farklılıklarını da ifade eder.³¹ Arnâsî ise Ebherî'yi takip ederek kategorileri ele almaz, beş tümelden sonra doğrudan tanıma geçer.

2.3. Tanım

Arnâsî tanımın, bir şeyi, özüyle veya onu başka bir şeyden ayırt eden yönüyle tasavvur etmeye sebep olduğunu belirtir. Tıpkı diğer mantık kitaplarında olduğu gibi o da tanımı, önce özsel/hadd ve ilintisel/resm diye ayırır, sonra da her birini tam ve eksik şeklinde sınıflar ve ayrı ayrı tanımlayarak çeşitli örneklerle izah eder. O tanımın, "çift, tek olmayandır" gibi bilinip bilinmemesi aynı olan terimlerle, kısır döngüyle ve amaçsız bir şekilde yapılamayacağını söyleyerek, tanım şartlarını³² ortaya koyar.

25 Arnâsî, *İsağoci*, s. 10.

26 Arnâsî, *İsağoci*, s.10-11.

27 Arnâsî, *İsağoci*, s. 11-14.

28 Arnâsî, *İsağoci*, s. 15-16.

29 Arnâsî, *İsağoci*, s. 16-18.

30 Arnâsî, *İsağoci*, s. 19-21.

31 Bkz. Molla Halil, *İsağoci*, Diyarbakır, t.y., s. 5; Aynı müellif *İsağoci*, (yayımlanmamış, tahkikli nüsha), s. 8-9.

32 Arnâsî, *İsağoci*, s. 22-23.

Arnâsî daha sonra Ebherî'de bulunmayan tanımlanana göre tanım çeşitlerini verir. Ona göre, mahiyeti dış dünyada var olan şeyin tanımı gerçek özsel ve ilintisel, mahiyeti dış dünyada bulunmayanınki ise adsal tanımdır.³³ O böylece tasavvuratı bitirir ve tasdikatin ilk konusu olan önermelere geçer.

2.4. Önermeler ve Hükümleri

Arnâsî, önermeler ve hükümlerini, kıyasın başlangıcı kabul eder ve önermeyi, "anlamı bakımından doğru ya da yanlış denilebilen söz"³⁴ şeklinde tanımayarak, yüklemli, bitişik ve ayrık şartlı önerme çeşitlerini kısaca izah eder³⁵ bu genel girişten sonra önermeleri ayrıntılı olarak incelemeye başlar.

Arnâsî yüklemli ve şartlı önermelerin unsurlarını, olumlu-olumsuz durumlarını, özelliklerini, çeşitlerini, tümel, tikel oluşlarını açıklar ve belirsiz önermelerden bahseder. Yüklemli önermelerin nasıl madule önermelere dönüştüğünü ve onların çeşitlerini gösterir.³⁶ Şartlı önermeleri, oldukça geniş bir şekilde ele alır, bitişik ve ayrık şartlı olarak ikiye ayırdıktan sonra her birinin gerekli/lüzumiye ve rastlantılı/ittifakiyye olma durumlarını izah eder. Ayrıca ayrık şartlı önermenin İslâm mantıkçılarında olduğu gibi hakikiye, mâniatü'l- cem ve mâniatü'l-huluvv olmak üzere çeşitlerini izah eder.³⁷

Arnâsî, Ebherî'yi takiben mantık kitaplarının önemli bir konusu olan ve İslâm mantıkçılarının ayrıntılı bir şekilde araştırdıkları "Önermelerin Modalitesi/Ciheti" konusunu incelemez. Molla Halil ise bu konuyu müteahhirin mantıkçılar gibi ele alır³⁸ ve sekizi basit yedisi bileşik olmak üzere on beş modal önerme kabul eder, onları tanımlar ve açıklar.³⁹

Önermelerin hükümlerine geçerek önermeler arası ilişkileri ele alan Arnâsî, bu başlık altında yalnızca çelişiklik, düz ve ters döndürmeyi inceler. O, hangi tür önermelerin birbiriyle çelişik olduğunu ve çelişik olma şartlarını ortaya koyduktan sonra⁴⁰ önermelerin düz ve ters döndürülmelerini izah eder, düz ve ters döndürmenin nasıl yapıldığını örneklerle gösterir. Ters döndürme konusunda, mütekaddimin ile müteahirin mantıkçılar arasındaki görüş farkına değinir.⁴¹ Arnâsî tıpkı Ebherî gibi önemeler arası ilişkiler konusunda altıklık, üst karşıtlık ve alt karşıtlık konularını ele almaz. Fakat bu konular Molla Halil'in eseri de dahil mantık kitaplarının büyük bir kısmında incelenmektedir.⁴² O bu şekilde önermeler ve hükümlerini bitirerek kıyası ele alır.

33 Arnâsî, *İsagoci*, s. 23.

34 Arnâsî, *İsagoci*, s. 24.

35 Arnâsî, *İsagoci*, s. 24.

36 Arnâsî, *İsagoci*, s. 25-26.

37 Arnâsî, *İsagoci*, s. 27-30.

38 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1986, s. 85-88.

39 Halil, *İsagoci*, s. 8-9, 15-18.

40 Arnâsî, *İsagoci*, s. 31.

41 Arnâsî, *İsagoci*, s. 32-34.

42 Halil, *İsagoci*, s. 16-17, 20-22.

2.5. Kıyas

Kıyas mantığının en önemli konusudur. Klasik mantıkta amaç, beş tümel-den tanımlara ulaşmak, tanımlardan da önermeleri elde etmek, önermelerle de kıyas yapmaktır. Arnâsî de eserinde kıyasa oldukça geniş bir yer verir.

Bütün mantık kitaplarında olduğu gibi Arnâsî kıyası, “*önermelerden müteşekkil bir sözdür ki, bu (önermelerin) kabul edilmesi durumunda bizzat onlardan başka bir önermenin çıkması gerekir*”⁴³ şeklinde tanımlar ve kıyasın tanımında kullanılan ifadeleri açıklayarak, tanıma hangi tür akıl yürütmelerin dahil edildiğini ve edilmediğini ayrıntılı bir şekilde izah eder. Bu arada kıyas türlerini de gösterir.

O, tanımda kullanılan, çoğul haldeki “*önermeler*” ifadesinin, basit ve bileşik kıyasları kapsadığını belirtir, bileşik kıyaslardan zincirleme ve hulfi kıyası örneklerle açıklar. Tanımdaki “*(önermelerin) kabul edilmesi durumunda*” ifadesinin öncülleri içerik olarak yanlış olan kıyasların da geçerli kabul edilmesi için konduğunu; “*onlardan başka bir önermenin çıkması gerekir*” ifadesinin ise eksik tüme varım/ istikra ve analogiyi/temsili tanımın dışına çıkardığını söyleyerek tüme varım ve analogiyi açıklar. Bununla birlikte Arnâsî, tam tüme varımın ve illeti mensusa⁴⁴ analoginin mantıki kıyas olduğunu belirtir. Son olarak tanımdaki “*bizzat onlardan*” ifadesinin ise eşitlik kıyasını (kıyas-ı müsâvât) tanımın dışına çıkarttığını zikreder ve eşitlik kıyasını geçersiz bir kıyas türü olduğunu bir örnekle gösterir.⁴⁵ Arnâsî kıyasın tanımını bu şekilde izah ettikten sonra basit kıyasları incelemeye başlar.

Arnâsî, diğer mantık kitaplarında olduğu gibi basit kıyasları kesin/iktirani ve seçmeli/istisnai şeklinde ayırır, kıyasın unsurlarını ele alır⁴⁶ ve yüklemli önermelerden meydana gelen basit kesin kıyasın şekil ve modlarına geçer.

Arnâsî, eserinin bu kısmında kıyasta şekli tanımlayarak, kıyas şekillerinin orta terime göre nasıl oluştuğunu izah eder. Aristoteles ve mütekaddimin mantıkçılar dördüncü şekli kabul etmezlerken, o tıpkı müteahhirin mantıkçılar gibi dört şekil kabul eder, bu dört şeklin orta terime göre çeşitlenmesini inceler. Arnâsî birinci şeklin geçerli olması için büyük öncülün tümel, küçüğün olumlu olması gerektiğini, onun dört geçerli modunun bulunduğunu belirtir ve her bir modu örneklerle gösterir.⁴⁷ Aynı şekilde ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin de şartlarını yazıp, ikinci şeklin dört, üçüncünün altı ve dördüncünün sekiz modunun bulunduğunu zikreder; son üç şeklin geçerli modlarını ayrı ayrı örneklerle izah eder. Bu bilgilerin yanında o, mütekaddimin mantıkçıların dördüncü şekildeki sekiz moddan beşinin sonucunun tikel olumsuz, son üç modun da tümel olduğunu söylediklerini, müteahhi-

43 Arnâsî, *İsağocî*, s. 35.

44 İleti, kendisine benzetilen hükümde bizzat zikredilen analogi.

45 Arnâsî, *İsağocî*, s. 35-36.

46 Arnâsî, *İsağocî*, s. 37.

47 Arnâsî, *İsağocî*, s. 37-38.

rin mantıkçıların ise bu sekiz moddan üçünü ret ettiklerini söyler.⁴⁸ Kendisi dördüncü şeklin ilk beş moduna örnek verirken diğer üçüne örnek vermez.⁴⁹ Bu konuda günümüz mantık kitaplarında ise, birinin sonucu tümel, diğer dördününki tikel olmak üzere toplam beş mod kabul edilmektedir.⁵⁰

Dikkati çeken en önemli hususlardan bir tanesi; iki, üç ve dördüncü şekillerde yapılan kıyasların geçerliliğinin denetlenmesi konusunu, Arnâsî'nin *İsagocî*'sine dâhil etmiş olmasıdır. İleri seviyede bir mantık olan bu konu, günümüzdeki birçok mantık kitabında bulunmadığı gibi, Ebherî ve Molla Halil'in *İsagocî*'lerinde de yer almaz. Arnâsî, bu konuyu İslâm mantıkçıların görüşlerine uygun bir şekilde ele alarak, son üç şeklin her birinin geçerli modlarını örneklerle gösterip akabinden geçerliliklerinin hulf yoluyla nasıl denetlenebildiğini izah eder,⁵¹ fakat bunlara ilişkin örnek vermez.

Hulf, sözlükte ters olma, muhalefet etme, bozma anlamına gelmektedir. Hulfta amaç son üç şekildeki kıyası, mükemmel kıyas olan birinci şekle dönüştürmektir. Birinci şekle dönüştürme işlemi ise iki, üç ve dördüncü şekillerdeki kıyasların sonuçlarının çelişiklerini ya büyük ya da küçük öncül yapmak veya öncülleri yer değiştirmek suretiyle yapılır.⁵² Bu konuda diğer mantık kitaplarına da bakılabilir.

Arnâsî'nin ikinci şeklin ikinci modu için verdiği örneğin geçerliliğinin, hulf yoluyla denetlenmesi şöyledir; bu şekildeki kıyasın sonucunun çelişigi birinci şekildeki kıyasın küçük öncülü yapılır⁵³ ve kıyas birinci şekle dönüştürülür. Bu durumda sonuç ikinci şekildeki küçük öncülün çelişigi çıkar ve saçma bir anlam taşır.

II şekil

Bütün taşlar cansızdır;
Hiçbir insan cansız değildir;
O halde hiçbir insan taş değildir.

Hulf, I şekle dönüştürme;

Bütün taşlar cansızdır; (II şeklin büyük öncülü)
Bazı insanlar taştır; (sonucun çelişigi)
O halde bazı insanlar cansızdır. (Küçük öncülün çelişigi)⁵⁴

I şeklin sonucu, II şekildeki küçük öncülün çelişigi çıktığına göre yaptığımız kıyas geçerlidir.

Arnâsî basit kesin kıyasların sonunda, "Tanımlanmayan Kıyas" diye bir başlık açar, bu tür kıyasları da "meşhur olan ve meşhur olmayan tanımlan-

48 Arnâsî, *İsagocî*, s. 38-41.

49 Arnâsî, *İsagocî*, s. 41.

50 Öner, *Klasik Mantık*, s. 118-119.

51 Arnâsî, *İsagocî*, s. 39-42 (şekillerin geçerli modlarının izahlarından sonra).

52 Arnâsî, *İsagocî*, s. 40-42.

53 Arnâsî, *İsagocî*, s. 39.

54 Kıyasın geçerliliğini denetlemek için kurulan kıyas, bize aittir.

mayan” kıyas diye ikiye ayırır ve her birinin dört şeklinin olduğunu belirtir. Arnâsî dört şekildeki meşhur olan ve olmayan tanımlanmayan kıyasların şartlarını yazarak birer örnekle gösterir.⁵⁵ Bu dört şekil, orta terimin kıyastaki konumu itibariyle basit kesin kıyasların aynıdır. “Tanımlanmayan Kıyas” konusu Ebherî ve Molla Halil’in eserlerinde yer almadığı gibi günümüzdeki birçok mantık kitabında da bulunmamaktadır.

Bu konuyu inceledikten sonra Arnâsî, kesin kıyasın altı çeşit olduğunu belirtir. Birincisinin iki yüklemlili önermeden meydana geldiğini ve onun yukarıda basit kesin kıyas olarak incelendiğini ifade eder.⁵⁶ O, diğer beş çeşit kıyasın ise şartlı önermelerle kurulduğunu belirtir ve örneklerle gösterir.⁵⁷ Bu beş çeşit kıyas, günümüz mantık kitaplarında “Şartlı Kesin Kıyas”⁵⁸ başlığı altında incelenmektedir.

Arnâsî, kıyasta son olarak büyük öncülü bitişik ya da ayrık şartlı, küçük öncülü de yüklemlili önerme olan seçmeli yani istisnâli kıyası kısaca ele alır. O burada önce bu tür kıyasın şartlarını açıklar, bitişik ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayırır. Bitişik şartlı kıyasın yalnızca geçerli formlarını inceler, ayrık şartlı kıyaslar ve çeşitleri hakkında ise çok kısa açıklama yapar.⁵⁹

2.6. Beş Sanat

Arnâsî, kıyasın uygulama yeri olan beş sanatı, Ebherî’den oldukça geniş bir şekilde ele alır. Onun, beş sanatın her biri için yaptığı tanım, bazı küçük ilaveler dışında diğer mantık kitaplarıyla neredeyse aynıdır.⁶⁰

Beş sanat burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata’dan meydana gelir. Beş sanat, önermelerinin verdiği bilginin niteliğine göre derecelenir, en önemlisi burhandır.

Burhan: Burhanın yakini bilgi elde etmek için kesinlik ifade eden öncüllerden meydana geldiğini belirten Arnâsî, bu öncüllerin evveliyyat, müşahadat, mücerrebat, hadsiyyat, mütevatirat ve fitriyyat olmak üzere altı tane olduğunu ifade eder ve örneklerle açıklar. Arnâsî bu altı önermeden mücerrebat, hadsiyyat ve mütevatiratın başkası aleyhine delil olamayacağını, ancak lehte delil olabileceğini söyleyerek birçok mantık kitabından farklı bir bilgi verir. Burhanı da ikiye ayırır; eğer burhan sebepten sonuca giderse burhanı limmi, sonuçtan sebebe giderse de burhanı inni olduğunu zikreder ve örneklendirir.⁶¹

Cedel: Arnâsî cedelin, ya “adalet iyi, zulüm kötüdür” gibi meşhurat veya muhatabın doğru kabul ettiği müsellemat türü önermelerden meydana gel-

55 Arnâsî, *İsağoci*, s. 43-44.

56 Arnâsî, *İsağoci*, s. 45.

57 Arnâsî, *İsağoci*, s. 45-46.

58 Öner, *Klasik Mantık*, s.127-131.

59 Arnâsî, *İsağoci*, s. 47-48.

60 Ebherî, *İsağoci*, s. 85-87; Öner, *Klasik Mantık*, s. 187-188.

61 Arnâsî, *İsağoci*, s. 48-50.

diğini belirterek izah eder. O bazı durumlarda meşhurat ile evveliyatın karıştırıldığını belirterek bu iki önerme arasındaki farkı açıklar.⁶²

Hitabet: Üçüncü olarak hitabeti ele alan Arnâsî, hitabetin makbulat ve maznunat türünden meydana gelen önermelerini açıkladıktan sonra bu sanattaki amacın, insanları iyiliğe teşvik, kötülükten de men etmek olduğunu söyler.⁶³

Şiir: Dördüncü sanat olan şiirin muhayyelat türü önermelerden kurulduğunu, amacın ise nefsi bir şeyden sakındırmak ya da bir şeye teşvik etmek olduğunu belirtir.⁶⁴

Muğalata: Arnâsî muğalatayı diğer sanatlardan çok daha etraflı inceler; muğalatanın fasit bir kıyas türü olduğunu belirtir ve bu fasitliğin nasıl ortaya çıktığını madde madde örnekler vererek gösterir. Arnâsî muğalatadaki amacın muhatabı yanıltmak ve susturmak olduğunu, muhatabın inatçı ve gereceği aramayan biri olması durumunda muğalata yapmanın haram olduğunu, muğalatanın yanlışa düşmekten korunmak için öğrenilmesi gerektiğini ifade eder. Müellifimiz, beş sanatın sonunda gerçek ilimde yalnızca burhanın kullanıldığını söyler.⁶⁵

Arnâsî eserinin sonunda, “(İnsanları) Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel bir metotla mücadele et”⁶⁶ mealindeki ayette kullanılan “hikmet”in burhana, “güzel öğüt”ün hitabete, “mücadele”nin de cedele işaret ettiğini söyleyerek kendisi Allah yolunda davette bu üç sanatın kullanılması gerektiğini ifade eder.⁶⁷ Böylece o kitabını Allah’a hamd ve Raulüne de selat ve selam ile bitirir.

Sonuç

Porphyrios’un yalnızca Aristoteles’in kategorilerine giriş olarak başlattığı *İsagoci* yazma geleneğinin, müslüman mantıkçıların elinde pedagojik amaçlı olarak mantığa ve diğer ilimlere giriş kitabı şekline dönüştüğü söylenebilir. İslâm dünyasındaki en meşhur *İsagoci*’nin, Ebherî’ye ait olduğu ve bu eserin kendisinden sonra yazılan mantık kitaplarına model teşkil ettiği yaygın bir görüştür. Çalışma konusu yaptığımız Fahrettin Arnâsî’nin, Ebherî’nin eserini model alarak *İsagoci* yazdığı, bunun yanında farklı konuları da incelediği görülmektedir. O, Ebherî’den farklı olarak mantığın önemini ortaya koymakta, lafzı derinliğine araştırmakta, tanımın şartları, tanımlanana göre tanım çeşitleri, son üç şekildeki kıyasların geçerliliğinin denetlenmesi ve tanımlanma-

62 Arnâsî, *İsagoci*, s. 50-51.

63 Arnâsî, *İsagoci*, s. 51.

64 Arnâsî, *İsagoci*, s. 51.

65 Arnâsî, *İsagoci*, s. 51-54.

66 Nahl, 16/125.

67 Arnâsî, *İsagoci*, s. 54.

yan kıyas gibi konuları ele almaktadır. Arnâsi'nin *İsağocî'si* bütün bu nitelikleriyle, bir şerh ya da haşiye değil *İsağoci* geleneğini sürdüren, mantığa giriş olma özelliğini taşıyan ve medrese dışındaki öğrencilerin de faydalanabileceği özgün bir kitaptır.

KAYNAKÇA

- Arnâsi, Fahrettin, *İsağoci fi'l-Mantık*, İstanbul, 2007.
- Atademir, H. Ragıp, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsağoci'leri", A.Ü. DTCF. Dergisi, c. VI, sa. 5, 1948.
- Bingöl, Abdülkuddûs, "Ebherî, Esirüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. X.
- Çapak, İbrahim, "Bingöl ve Çevresindeki Medreselerde Mantık Eğitimi" I. Bingöl Sempozyumu, Bingöl, 2007.
- _____, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsağocileri Bağlamında, Fârâbî'nin İsağoci'si" Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri, (7-8 Ekim 2004), Ankara, 2005.
- Esirüddin Ebheri, *İsâgüci*, çev. Hüseyin Sarioğlu, İstanbul, 1998.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1999.
- İbn Nedim, *Fihrist*, Kahire, t.y.
- İbn Sinâ, Kitabuş Şıfa Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, İstanbul, 2006.
- Kayacık, Ahmet, "Ebherî'nin İsağoci'sinin İlk Şerhleri", Doktora Tezi, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996.
- Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi*, İstanbul, 1969.
- Molla Halil, *İsağoci*, (yayımlanmamış, tahkikli nüsha).
- _____, *İsağoci*, Diyarbakır, t.y.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1986.
- Porphyrios, *İsağoge: Aristoteles'in kategorilerine giriş*, çev. Betül Çotuksöken, İstanbul, Remzi, 1986.
- Sarioğlu, Hüseyin, "Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği ve Ebherî'nin İsağoci'si" Ebheri, *İsâgüci*, (Metin-Çeviri-İnceleme- Hüseyin Sarioğlu), İstanbul, 1998.
- Ünalın, Abdülkerim "Molla Fahrettin Batmani ve İlmi Kişiliği", *İbrahim Hakkı ve Sürt Uleması Sempozyumu*, ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, İstanbul, Beyan, 2008, s. 501-519.

